

Nurlanə Hümət qızı Məmmədova⁷⁰

60-CI İLLƏRİN ƏDƏBİ PROSESİNDƏ MƏSUD ƏLİOĞLUNUN

YERİ VƏ MÖVQEYİ

Tənqidçinin yaradıcılıq istiqamətini “nəyi necə deməsi” məsələsi formalaşdırır. Bu faktor tənqidçinin fəaliyyətinə üslub rəngarəngliyi qatmaqla bərabər, yaradıcılıq xüsusiyyətlərini üzə çıxarır. Eyni zamanda bu cəhətin nəzərə alınması tənqidçinin Azərbaycan ədəbi tənqid tarixinin hansı nəslinə mənsubluğunu səciyyələndirir. 60-cı illərdə ədəbiyyatın mövzu və problematikasının dəyişməsi tənqidçilərin fəaliyyətinə də təsirsiz qalmadı. Buna əsaslanaraq, 60-cı illəri Məsud Əlioğlunun yaradıcılığının ikinci mərhələsi kimi götürmək doğru olardı. Çünki tənqidçinin yazı üslubunda və toxunduğu mövzularda fərqlər müşahidə olunur. Məsud Əlioğlunun 50-ci illərdə “nəyi necə deməsi” ilə 60-cı illərdə “nəyi necə deməsi” arasında fərqi müəyyənləşdirmək dövrün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq və ədəbi prosesin ümumi mənzərəsi haqqında qısa məlumat vermək baxımından səciyyəvidir.

Tədqiqatçılar tərəfindən Məsud Əlioğlu yaradıcılığına münasibət həmişə eyni olmamışdır. Xüsusən, 1958-ci ildən sonra yazılan araşdırmalarda tənqidçinin məqalələrində ilk yazılarına nisbətən elmiliyin aşağı düşdüyü fikri irəli sürülürdü: “Qəribə olsa da, Məsud Vəliyev tənqiddə addımlarını atmağa başlayan da indikindən maraqlı və peşəkar yazırdı” [1, s. 95]. Elçin Əfəndiyev bu tarixi 60-cı illərin ortalarından götürürdü: “Biz M.Əlioğlunun yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərdəki eniş-yoxuşlarını onun fitri istedadının əmələ gətirdiyi arxayınçılıq əhvali-ruhiyyəsi ilə yozuruq. Belə bir əhval-ruhiyyə hərdən müvazinətini pozur, bəzən irəli, bəzən də geri aparırdı” [2, s. 41]. Düzdür, Məsud Əlioğlunun irsində elmi cəhətdən zəif, tələsik yazılan məqalələr də vardır. Lakin bu yazıları hər hansı dövrə aid etmək mümkün deyil. 50-ci illərdə Məsud Əlioğlunun M.Qorki, L.N.Tolstoy, P.Blyaxinin, N.A.Nekrasov haqqındakı məqalələrində elmi ümumiləşdirmə bacarığı parlaq şəkildə özünü göstərsə də, digər məqalələri ilə müqayisədə dərin təhlil ustalığı nəzərə çarpmırdı. 60-cı illərdə yazdığı “Samirə, Aydın və başqaları”, “Tarixi həqiqət və onun bədii həlli” məqalələri haqqında da həmin sözləri demək mümkündür. Məsud Əlioğlunun 50-ci illərdə Osman Sarıvəlli, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Səməd Vurğun haqqında yazdığı məqalələrlə 60-cı illərdə Məhəmməd Füzuli, Hacıkərim Sanılı, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Hüseyn Cavid haqqında yazdığı məqalələr arasında böyük fərq yoxdur və bu tədqiqatların hər birində elmilik dərəcəsi yüksək səviyyədə idi.

Hər sənətkarın ədəbi prosesdə tanıdan yaradıcılıq abidəsi vardır. Məsud Əlioğlunun yaradıcılıq manifesti “Hüseyn Cavidin romantizmi” monoqrafiyasıdır. Bu monoqrafiya göstərdi ki, Məsud Əlioğlu Hüseyn Cavid yaradıcılığını sosioloji yanaşmadan xilas edə bilməmişdi. Elə bu faktın özü sübut edir ki, tənqidçi fəaliyyətinin hər bir mərhələsində öz istedadını göstərə bilmiş, ədəbiyyatşünaslıq üçün qiymətli elmi örnəklər qoyub getmişdir. Bu baxımdan Məsud Əlioğlunun bir-birinə antiteza təşkil edən yaradıcılıq mərhələsi haqqında belə bir bölgü aparmaq düzgün olardı:

50-ci illər mərhələsi

60-cı illər mərhələsi

↓
Sosioloji tənqid
Realist üslub
Müasirliyə meyl

↓
1. Estetik tənqid
2. Romantik üslub
3. Klassik irsə qayıdış

Romantik məktəbin nümayəndələrinə 1956-cı ildən bəraət hüququnun verilməsi bu cərəyanın özünə də münasibəti dəyişmişdi. Məsud Əlioğlunun bu illərdə yazdığı məqalələrdə Azərbaycan romantizminin nümayəndələrinə qayğı və məhəbbəti hiss olunmaqdadır. Məhəmməd Hadi, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət, Hüseyn Cavid yaradıcılığı estetik tənqidin prizmasından təhlil olunmuşdur. Romantiklərin yaradıcılığının vətən eşqi, hürriyyət obrazı, təbiətin təsviri, mədəni tərəqqi, gələcəyə nikbin baxış mövzuları ətrafında təhlili romantizmin əsas mövzular aləmini açmağa kömək edirdi.

Hadi yaradıcılığına verilən dəyər Məsud Əlioğlu qələmində də öz real nəticəsini tapmışdır. “Faciəli istedad” birləşməsi şairin şəxsi həyatına və bədii yaradıcılığına yönəlmiş düzgün ifadədir. Yaradıcı şəxsiyyətin faciəvi sonunun mühitin faciəsi ilə əlaqələndirilməsi Hadinin fikir dünyasının genişliyinə yönəlmiş düzgün qənaət idi. Məsud Əlioğlunun Hadinin fəlsəfəsinin idealist xarakterini açmağa çalışması vaxtilə bu mövqedə durduğuna görə tənqid edilən şairin yaradıcılığına haqq qazandırır. Şairin roman-

tizminin baş obrazı olan hürriyyət məfhumunu tənqidçi özünəməxsus şəkildə açmışdır. O, azadlığın əsasında ruhun dayandığını, şairin hürriyyət eşqinin mahiyyətinə düşüncə azadlığının hopduğunu vurğulamış, bununla da, şairin yaradıcılığını hürriyyət rəmzi kimi mənalandırmışdır. Şairin romantizmi üçün səciyyəvi olan kədərdə ruh düşüklüüyünün, bədbinliyin gələcəyə ümidlə baxan filosofun dünyanın təzadlı hallarına qarşı etirazı şəkildə qeyd edilməsi Hadinin yaradıcılıq fəlsəfəsinin əvəzsiz olduğuna yaxşı nümunədir.

Tənqidçi Abbas Səhhət şeirinin mahiyyətinə toxunarkən Vətən məhəbbəti, millət sevgisi məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Belə ki, onun şairin “Vətən” şeirini romantik poeziyanın vətənpərvərlik himni adlandırması Səhhət yaradıcılığının düzgün istiqamətdə təhlilinə gətirib çıxarmışdır. Abbas Səhhət yaradıcılığının manifesti olan “Şair, şeir pərisi və şəhərli” şeirinin tədqiqata cəlb edilməsi romantizmin nəzəri məsələlərinin həll edilməsinə şərait yaratmışdır. 50-ci illərin tədqiqatlarında “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsi əsas tutularaq, romantiklərin yaradıcılığının həyatla əlaqəsinin kəsilməsi fikirləri romantizm haqqında yanlış mülahizələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tənqidçi şairin bu əsəri vasitəsilə bədii ədəbiyyatın həyatla əlaqələndirmiş, bu yanlış təsəvvürlərə qarşı çıxmışdır. Şairin vəzifəsi həyatın simvolu olan şəhərli ilə sənəti təmsil edən şeir pərisi arasında vasitə yaratmaqdır. Tənqidçi bu cəhəti əsas tutaraq, “sənət xalqa xidmət etməlidir” fikrinin üzərində geniş dayanmışdır. Məsud Əlioğlu Abbas Səhhət yaradıcılığında ilin fəsillərini bədii obraz səviyyəsində təhlil etmişdir. Azərbaycan təbiətinə vurğunluq bütün romantiklərin yaradıcılığına sirayət etmişdir. Amma peyzaj lirikasına Abbas Səhhət qədər fəsil obrazı gətirən yoxdur. Bu şeirlər fəsillərin növbələşməsinə xatırladır və insan hissləri ilə vəhdətdə verilir. Tənqidçinin bu növbələşməni görməsi və izaha çalışması Səhhət romantizminin təhlilində ilk addımdır. Təbiətə vurğunluq, təbiətin saflığının uşaq psixologiyası ilə uyğunlaşdırılması romantik əsərlərin əsas leytmotivini təşkil etməkdədir. Bu cəhətdən Abdulla Şaiqin uşaq ədəbiyyatının inciləri sırasına daxil olan şeirləri əhəmiyyətlidir. Məsud Əlioğlu Abdulla Şaiqin şeirlərində heyvanlar aləminin canlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirmişdir. Məsud Əlioğlu Abdulla Şaiqin şeirlərini iki cəhəti nəzərə alaraq təhlil etmişdir. Birincisi uşaqlarda sevgi hisslərini aşılamaq üçün yazılan, heyvanların məzlumluğunu təsvir edən şeirlər idi. İkincisi isə tərbiyyəvi əhəmiyyəti olan, cəmiyyətdəki nöqsanları tənqid edən mənzum hekayələr idi. Tənqidçinin təhlillərində maraqlı cəhət o idi ki, ikinci qisim şeirləri romantik ədəbiyyatın nümunəsi saymırdı. Şaiqin yaradıcılığında çox az təsadüf edilən bu tipli şeirlərin məzmununa baxdıqda Qasım bəy Zakirin təmsillərindən fərqli cəhətləri görmək mümkündür. Şairin şeirlərində heyvan obrazları arasında aldadılan, məzlum tərəf daha çox gözə çarpırdısa, Zakirdə isə mənfi keyfiyyətlərin daşıyıcısı olan tərəf diqqət mərkəzində idi. Abdulla Şaiq qələmi Qasım bəy Zakir qələmi qədər kəskin satirik gücə malik deyildi. Bu şairin müraciət obtekti və mənsub olduğu ədəbi cərəyanla bağlı idi. Təbiətin təmizliyini üzə çıxarmaq, uşaq dünyasına xeyirxah əməllər aşılamaq əsas məqsəd olduğu üçün romantiklərin bu şeirləri məsumluğu təbliğ etməklə məşğuldur.

60-70-ci illərdə romantizm cərəyanına qarşı münasibətin dəyişməsi faktına Məsud Əlioğlunun Cəfər Cabbarlı yaradıcılığına yanaşma tərzinə əsasən müəyyənləşdirə bilərik. 50-ci ildə “Cəfər Cabbarlının ədəbi-tənqidi görüşləri” məqaləsi ilə yaradıcılığının ikinci mərhələsinə aid olan “Cəfər Cabbarlının humanizmi”, “Cəfər Cabbarlının romantikası” məqalələri arasında müəllifin təhlil üsulunda və toxunduğu məsələlərdə fərqlər vardır. İlk məqalələrində Cəfər Cabbarlının realizm müstəvisində təhlilinə əhəmiyyət verirdisə, 60-70-ci illərdə romantik sənətkar obrazı diqqətimizi cəlb edir. Cabbarlının romantizmini aydınlaşdırmaq əsas məqsəd olsa da, tənqidçi şairin ilk əsərlərini iki qismə bölür: romantik şeirlər və satirik üslubda yazılmış poetik nümunələr. Tənqidçi şairi realist şeirlərində Sabir ənənələrinin təqlidçisi kimi təqdim etsə də, romantik üslubda yazdığı şeirlərdə heç kimə bənzəməyən yaradıcılıq orijinallığı tapmışdır. Tənqidçinin şairin romantik yaradıcılığında humanizm anlayışının axtarılması onun lirikasının əsas obrazları olan kimsəsiz, köməksiz insanlara məhəbbətindən qaynaqlanırdı. Cəfər Cabbarlının “Boranlı qış gecəsi”, “Qürub çağı bir yetim” şeirlərində təbiət təsviri ilə bu obrazların acınacaqlı həyatının paralel şəkildə təhlili romantizm mövqeyindən dəyərləndirilmişdir. Bununla da, tənqidçi diqqəti romantik qəhrəmanların faciəli həyatına yönəlmişdir. “Mənim tanrım” şeirinin müəllifin lirikasının manifesti şəkildə təqdim şairin romantizminin aydınlaşdırılması baxımından əhəmiyyəti böyükdür. Hüseyn Cavidin “Mənim tanrım gözəllikdir, sevgidir” fikri ilə Cəfər Cabbarlının “Bir tanrım var – gözəllik” fikrinin bir-birini tamamlaması doğru istiqamətdə şairin romantik sənətkar kimi təsdiqinə gətirib çıxarmışdır.

Cəfər Cabbarlının “Solğun çiçəklər”, “Mənsur və Sitarə”, “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərlərinin qəhrəman-

larını romantik-sentimental əhval-ruhiyyə daşıyıcısı kimi təqdimi vacib bir problemi ortaya çıxarır. Sovet dövründə Cəfər Cabbarlının yaradıcılığında metod mürəkkəbliyi məsələsinə toxunan tənqidçi az idi. Bu problem Məsud Əlioğlunun diqqətindən yayınmamışdır. Cəfər Cabbarlının realist, yoxsa romantik sənətkar olması məsələsində gəlidiyi yekun qənaət belə idi: “C.Cabbarlı sənətin başlanğıc dövründə iki mühüm xüsusiyyəti özündə birləşdirmiş və bu xüsusiyyətlər yazıçının, demək olar ki, yaradıcılıq həyatının axırına qədər bütün əsərlərində həlledici amil kimi diqqəti cəlb edir. Bu da romantizmlə realizmin, başqa sözlə, romantik üslubla realist təsvir üsulunun çox halda birləşməsi, biri digərinin tamamlanması, vəhdət halında meydana çıxmasıdır” [3, s. 309].

Məsud Əliqolunun “Solğun çiçəklər” əsərinin təhlili zamanı “vicdan və mərhəmət” fəlsəfənin açılmasında göstərdiyi yanaşma bu əsərlərin romantik ədəbiyyatın nümunəsi kimi qiymətləndirilməsinə gətirib çıxarırdı. Tənqidçi bu əsərlərdə sentimental ruhun olduğunu qəbul edirdi. Lakin onu “izm”lər sırasına daxil etmirdi. Sentimentalizm cərəyanının Azərbaycan ədəbiyyatında yeri haqqında akademik İsa Həbibbəylinin gəlidiyi qənaət tənqidçinin bu şəkildə yanaşmasının səbəbini izah edirdi: “Uzun illər Azərbaycan romantizminin daxilində təmsil olunmuş sentimental ədəbiyyatın dövrün romantik ədəbiyyatından fərqli xüsusiyyətləri də var idi. Hissi-sentimental əhval-ruhiyyənin təsvir və tərənnümü, nisgil və göz yaşlarının diqqətə alınması, məktubdan bədii vasitə kimi istifadə və sair elementlər sentimental ədəbiyyatı fərqləndirirdi” [4]. Bu fikirləri əsas tutaraq, Cəfər Cabbarlını “Solğun çiçəklər”, “Mənsur və Sitarə” əsərlərində sentimentalizm ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi görürük. “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərlərinə gəldikdə isə sentimental ruhdan çox tənqidi realizmin elementləri vardır: ““Aydın” və “Oqtay Eloğlu” əsərlərində mühit və qəhrəman, şəxsiyyət və cəmiyyət problemlərinin qoyuluşunda və bədii həlli üsulunda bu əlamət qabarıq şəkildə üzə çıxır” [5, s. 125].

60-cı illərdə bədii əsərlərin əsas mövzusu olan insan və şəxsiyyət amilinin inkişaf dinamikasına diqqət ədəbi tənqidin təhlil istiqamətinə də təsirsiz qalmadı. Ədəbiyyat və incəsənətdə baş verən çiçəklənmə Məsud Əlioğlunun fikirlərində də əksini tapırdı. Bugünün prizmasından baxdıqda deyə bilərik ki, 60-70-ci illər mərhələsi Məsud Əlioğlunun tənqidçilik fəaliyyətinin yetkin çağlarıdır. Estetik tənqidin prinsiplərinə meyl etməsi tənqidçinin üslubunun sabitləşməsinə səbəb olmuş, bir tənqidçi kimi yaradıcılığının kamillik mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Ədəbiyyat

Талыбзаде К. О нашей литературной критике // «Литературный Азербайджан», 1959, № 5, с. 93-96
Elçin. Tənqid və nəsr (Azərbaycan bədii nəsr tənqidində (1945-1965)). Bakı: “Günəş” nəşriyyatı, 1999, 219 s.

Əlioğlu M. Darıxan adamlar (Seçilmiş əsərləri). Bakı:Təhsil, 2018, 792 s.

Həbibbəyli İ. Tənqidi realizm epoxası və romantizm

https://525.az/site/?name=xeber&news_id=91801#gsc.tab=0

Məmmədova T. C.Cabbarlı yaradıcılığının bədii metod təkamülü. Filologiya elmlər namizədi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya. Əlyazması hüququnda. Bakı, 1989, 140 s.

Açar sözlər: Məsud Əlioğlu, tənqidçi, 60-cı illər, ədəbi proses, estetik tənqid

Ключевые слова: Масуд Алиоглу, критик, 60-е годы, литературный процесс, эстетическая критика

Key words: Masud Alioglu, critic, in 60th, literary process, aesthetic criticism

РАСПОЛОЖЕНИЕ И ПОЗИЦИЯ МАСУДА АЛИОГЛУ В ПРОЦЕССЕ ЛИТЕРАТУРЫ В 60-ЫЕ ГОДЫ

Резюме

Процветание советской литературы в Азербайджане восходит к 60-м годам. Ослабление реализма социализма привело к возрождению литературы. Начало новой тенденции привело к новым темам в литературе. Главный герой художественного произведения больше не теряется в событиях эпохи, сплывает его личные чувства, психологический мир. В 60-х годах также активизировалось укрепление человеческого фактора в литературе, литературная критика возвращается к национальным и духовным ценностям. Критика уже начала определять направление своего предмета, критику и культуру анализа с учетом изменения художественного наследия. Мы можем видеть следы этой свободы выражения на литературных и критических встречах Масуда Алиоглу. Второй этап критической деятельности Масуда Алиоглу начался в 1960 году. В эту статью включены статьи о Мухаммеде Хади Месуда Алиоглу, Аббас Сахате, Абдулле Шаиге, Джафаре Джаббарлы.

В контексте особенностей периода, эти статьи критикуются критиками в отношении этих художников. Сделан вывод о том, что поэтапная классификация литературных личностей имеет большое значение для выявления особенностей их деятельности.

LOCATION AND POSITION OF MASUD ALIOGLU IN THE PROCESS OF LITERATURE IN 60th

Summary

The prosperity of Soviet literature in Azerbaijan dates back to the 60s. The weakening of the realism of socialism led to a revival of literature. The beginning of a new trend has led to new topics in the literature. The protagonist of the artwork is no longer lost in the events of the epoch, splashes his personal feelings, the psychological world. In 1960th, the strengthening of the human factor in literature was also intensified, literary criticism returned to national and spiritual values. Criticism has already begun to determine the direction of its subject, criticism and culture of analysis, taking into account changes in the artistic heritage. We can see traces of this freedom of expression at Masud Alioglu's literary and critical meetings. The second stage of the critical activity of Masud Alioglu began in 1960. This article includes articles about Mahammad Hadi Masud Alioglu, Abbas Sahhat, Abdulla Shaig, Jafar Jabbarli. In the context of the features of the period, these articles are criticized by critics in relation to these artists. It is concluded that the phased classification of literary personalities is of great importance for identifying the characteristics of their activities.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Məhəmmədəli Mustafayev